

TODAYS DEMAND FOR TERMINOLOGY IN IMPROVING WRITING CULTURE

Baykabilov Userbay Alimxanovich

Shyrchik State Pedagogical University

Department of Uzbek Linguistics, acting associate professor

Abstract: if we study the term system of the Kazakh language from this point of view, we will encounter interesting and difficult times. In this article, first of all, it will be said that the history of the emergence, creation, formation of terminological vocabulary should be divided into two parts: before the October Revolution and after the revolution. In it, the pre-revolutionary period does not provide attractive material for Kazakh terminology, but it indicates the first symbols of term formation. In the future, we will find all the key words necessary for terminology in the same period.

Key words: termformation, terminology of Sciences, linguistics, writing, spelling norm, language culture.

ЖАЗУ МӘДЕНИЕТІН ЖЕТІЛДІРУДЕ ТЕРМИНОЛОГИЯНЫҢ БҮГІНГІ КҮН ТАЛАБЫ

Байкабилов Усербай Алимханович

Шыршық мемлекеттік педагогика университеті

Өзбек тіл білімі кафедрасы доцент м.а.

Аннотация: Қазақ тілінің терминдік жүйесін осы тұрғыдан зерделеп байқасақ, қилы-қилы қызықты да күрделі кезеңдерге кезігеміз. Бұл мақалада ең алдымен, терминологиялық лексиканың пайда болу, жасалу, қалыптасу тарихын Қазан төңкерісіне дейін, төңкерістен кейін деп екіге

бөліп қарау керектігі сөз болады. Онда төңкеріске дейінгі кезең қазақ терминологиясы үшін тартымды материал бере қоймағанмен, терминжасамның алғашқы нышандарын нұсқайды. Болашақта терминденуге қажетті тірек сөздердің бәрін сол кезеңнен табамыз.

Кілтті сөздер: терминжасам, ғылымдар терминологиясы, лингвистика, жазу, орфографиялық норма, тіл мәдениеті.

Жалпы, тіл – өмірдің сәулесі, қоғамдық құбылыстардың айнасы іспетті нәрсе. Қоғамда болып жатқан неше алуан өзгеріс, жаңалық атаулының бәрі әуелі тілден орын тебеді де, содан соң халық мұрасына айналады. Ендеше, тілді зерттеу арқылы, оның түп негізін терең тексеру арқылы тұтас бір халық, ұлт өмірінің өткелдерін, тарихи кезеңдерін анықтауға болады. Сонымен бірге қоғам өмірінің даму кезеңдерін зерделеу нәтижесінде тілдің де эволюциялық өсу өрісін саралай, жіктей аламыз.

Ал қалыптасу, даму дегеніңіз барлық уақытта бірқалыпты жүріп отырмайтыны белгілі. Қазақ тілі тарихынан да біз осыны аңғарамыз. Бұл тіл өзінің бастауын сонау көне замандардан алады, біздің жыл санауымыздан бұрын тайпалық, рулық қарым-қатынас құралы ретінде пайда болып, кезеңінде түрлі қауымдастықтар мен патшалық, хандықтарға, құрылымдар мен ірі мемлекеттерге қызмет еткен (Найман, Керей, Үйсін, Қаңлы мемлекеттері, Түрік қағанаты, Алтын Орда, Көк Орда т.т.). Халық басынан өткен осынау тарихи дәуірлер ізі әрдайым тілімізде сақталып, бізге жетіп отырған, әсіресе «түрік халықтарының көбіне ортақ түбірлердің» (Ө.Қайдаров) қазақ тілінде көптеп табылуы зерттеушілерді осындай ойға жетелейді.

Терминологиялық лексика, міне, осы халықтық тіл негізінде пайда болады. Мұның да өзіндік жасалу жолдары, қалыптасу тарихы бар. Бұл, негізінен, ғылыми ой-пікірдің өрбуіне, техника мен мәдениеттің дамуына орай туындайтын арнайы лексика.

Қазақ тілінің терминдік жүйесін осы тұрғыдан зерделеп байқасақ, қилы-қилы қызықты да күрделі кезеңдерге кезігеміз. Ең алдымен, терминологиялық лексиканың пайда болу, жасалу, қалыптасу тарихын Қазан төңкерісіне дейін, төңкерістен кейін деп екіге бөліп қарау керек сияқты. Төңкеріске дейінгі кезең қазақ терминологиясы үшін тартымды материал бере қоймағанмен, терминжасамның алғашқы нышандарын нұсқайды. Болашақта терминденуге қажетті тірек сөздердің бәрін сол кезеңнен табамыз.

Термин сөздерді қозғалысқа салып, көктемгі қызғалдақтай қаулататын тағы бір сала ғылыми-техникалық прогресс болып табылады. Тілдегі көптеген терминдердің пайда болуы, негізінен, ғылым мен техниканың өмірге дендіп енуіне тікелей байланысты. Сондай-ақ, өнер, білім, оқу, ағарту, баспасөз бен баспа жұмыстарының қауырт қолға алынуы да терминологиялық лексиканың қанат жаюына өз септігін тигізеді. Осы тектес сан салада туындап, қолданысқа еніп жататын терминдік лексика көбіне-көп игерусіз, өз бетінше өмір кешіп жатады.

Ендеше, еліміз тәуелсіздіктің туын жоғары көтеріп, Біріккен Ұлттар Ұйымына мүше болып отырған қазіргі кезеңде тіл тағдырына, оның ішінде әлемдік деңгейде өріс тапқалы тұрған мемлекеттік тіліміздің дипломатиялық тірегі болуға тиісті терминологиялық жүйеге аса зор мән беру қажет. Осыдан келіп ұлттық терминологиямызды түбегейлі зерттеп, оның табиғатын ашу қажеттігі туындайды. Байқасақ, тіліміздің ғылыми стилін қалыптастыруда аса зор рөл атақаратын бұл арнайы лексика күні бүгінге дейін түбегейлі қарастырылмаған.

Әсіресе, қоғамдық ғылымдар терминологиясының қалыптасу, даму барысын бағдарлаудың мәні тіпті зор деп білеміз.

Қоғам өміріндегі өзара қарым-қатынастың ең басты құралы болып саналатын тілді әлеумет әрдайым өте жоғары бағалап, оның өзгеріс,

өрістерін жіті қадағалап отырады. Тіл қоғамдық құбылыстың бірі ретінде сол қоғам тіршілігін айнаға түсіргендей өрнектейді.

Қоғам қашан да қозғалысқа, өзгеріске, дамуға бейім тұрады. Осыған орай тіл де дамиды. Бірақ тілдің даму деңгейі оның барлық қабатына бірдей тән емес. Оның белгілі бір қаптары өзгеріс, өріске онша көне бермейді (мәселен, тілдің грамматикалық категориялары, дыбысталу жүйесі т.т.). Ал оның қайсыбір қаптарлары жаңалыққа, соны мағыналық ұғым, түсініктер әкелуге бейім тұрады. Осы тұрғыдан алып қарағанда, дамыған, жетілген тілдің басты көрсеткішінің бірі оның терминдік жүйесінің саралануы болып табылады.

Терминдік жүйе жазуы жолға қойылған, орфографиялық нормалары қалыптасқан тілдердің өскелең дәуіріне тән құбылыс. Шынында, жазуы жасалмаған тілдің терминологиялық жүйесі жетілмейді. Қай тілдің тарихын ақтарсаңыз да осыны дәлелдейді. Қоғам өмірінде жазудың алатын орны ерекше. Әлеумет тіршілігіндегі барлық өрлеу, өсу, ілгерілеу, сайып келгенде, жазу өнерімен ұштасып жатады. Ал жазуы жоқ ел, жорығы жоқ үй тәрізді. Қараңғылықтың қасіретін сан ғасыр тартқан талай ұлт, талай ел жайы тарихтан мәлім. Қазақ халқында бұрын қара таныған адамды хан көтеріп, киес тұтып, қастерлеген. Осының өзінен халықтың сауаттылығы ауадай аңсап күткенін көреміз. Ал сауаттылық өлшемі - жазу.

Жазу тіл дамуының, сол тәрізді тілді пайдаланушы адамдар қауымының саналы әрекет нәтижесі. Тілдің заңдылықтары мен ерекшеліктері жазу арқылы таңбаланады. Ендеше тіл болмаған жерде жазу болмайды. Тілдің жүйелі көрінісі болып есептелетін жазу кенет көктен түскен олжа емес, ол қоғам өмірінің даму ерекшелігі алып келген еңбек нәтижесі. Өздерінің іс-әрекеттерін сан ғасыр бойы жадында сақтап келген адамдар қауымы еңбек нәтижесінде қатынасудың, өзара пікірлесу, аралас-құраластың жаңа бір жетілген түрін ойлап таба бастайды. Алғашқыда олар көрген, білгенін әр қилы таңба, белгі, сурет түрінде тасқа, ағашқа, теріге

түсіреді. Сөйтіп табиғат құбылыстарының әр алуан кескіні түрінде таңбаланған белгілер біртіндеп мазмұн білдіретін мәнге ие болады. Олай болса, тіл, жазу, еңбек бірінен-бірі туындап, бірімен-бірі байланысты дамып отырады.

Жазу – адамзат қауымы тапқан мәдени мүлктің ең асылдарының бірі. Жазу әліппеге (алфавитке) тәуелді. Мәдени өрлеуге себепші болған жазудың негізі алфавит деп танитын болсақ, әліппені асқан даналықтың туындысы деп қарауымыз керек. Мәдени прогрестің айқын бір белгісі ең алдымен ғылым-білімнің өркендеуінен көрінеді. Білімнің, ғылымның дамуы қай елді болса да мәдени өрлеуге жетелейді.

Жалпы жазу тарихын сүзіп шығатын болсақ, жазудың ғылым тілімен айтқанда, үш түрі бар екенін білеміз.

1) Пиктографиялық жазу, латынша *pictus* - салынған сурет деген мағынаны білдіреді. Яғни: «Заттар, іс-әрекетті я пікірді шартты таңбалар арқылы білдіруге бейімделген ертедегі сурет жазу». Бұл жазу ойды сөзбен емес, тек бейнелеу арқылы білдіреді.

2) Идеологиялық жазу, ерекше идея - ой деген ұғымды білдіреді.

3) Әріптік жазу - яғни алфавиттік жазу. Бұл тілдегі дыбыстарды әріппен таңбалауға бейімделген жазу, немесе «жүйелі орын тәртіппен тізілген, белгілі бір жазба тілдегі әріптердің жиынтығы».

«Тіл - адам қатынасының аса маңызды құралы» болса, жазу - тілдің маңызды құралы. Адамның айтар ойы да, ғылым салаларының жетістіктері де, қоғам тарихы да жазу арқылы көрінеді, жазу арқылы баяндалады. Сондықтан да адамзат тарихында, оның әр тұстағы даму сатыларында жазудың алатын орны да ерекше, атқарар міндеті де үлкен. Оған қоса баспа ісінің пайда болуы - қоғам дамуына, қоғам мәдениетінің дамуына игі әсерін тигізеді.

Жазба әдебиеттің де белгілі тарихы бар. Қазақ жазуының шын мәнінде жалпыхалықтық сипат алып, ерекше өркендеп өсуі - Қазан

төңкерілісінен кейінгі кезең. Үстіміздегі ғасырдың басында қазақ тілінде араб алфавитімен Ташкент қаласында «Түркстан уалаятының газеті», Троицк қаласында «Дала уалаятының газеті», 1911-1915 жылдар арасында «Айқап» журналы шықты, ал Қазан, Ташкент, Орынбор қалаларында көркем сөз үлгілері, халық ауыз әдебиеті нұсқасы баспаға басылып тарады. Сол кезеңнің өзінде - ақ орыс саяхатшылары, қазақ тілінен практикалық құралдар, сөздік құрастырған ғалымдар қазақ сөздерін жазуда орыс алфавитін пайдаланды. Қазақ әдеби тілінің негізін салушылардың бірі, ірі ағартушы Ыбырай Алтынсарин да 1871 жылы шыққан «Қырғыздарға (қазақтарға) орыс тілін оқытудың бастауыш құралы», Орынбор қаласынан 1879 жылы шыққан «Қырғыз хрестоматиясы» атты атақты еңбектеріндегі қазақ сөздерін жазуда орыс алфавитін пайдаланды. Демек, осы тұста қазақ тіліндегі нұсқаларды жазуда араб графикасымен бірге орыс графикасы да қатар қолданылды.

Кеңес одағы дәуірінде де қазақ тілі 1929 жылға дейін араб алфавиті, 1940 жылға дейін латын алфавиті негізіндегі жазуды басынан өткізіп, 1940 жылы орыс графикасына негізделген жаңа алфавитті қабылдады. Артынан көп кешікпей-ақ жаңа алфавитке сәйкесті емле ережесі бекітілді.

Орыс графикасы негізінде қабылданған жаңа қазақ алфавиті тіліміздің фонетикалық заңдылығын сақтайтын, сөздердің бұзылмай жазылуын қамтамасыз ететеін бірден-бір толық алфавит болды. Оған қоса бұл алфавит тек қазақ сөздерін жазуды ғана емес, тілімізге орыс тілі арқылы еніп отырған сан-саналы ғылыми-техникалық, мәдени - көпшілік терминдердің мол қорын өзгертпей, бұзбай жазуға толық мүкіндік берді. Қазіргі қазақ алфавиті – тілдегі бар дыбыстарға сәйкес, сөздік құрамның мол байлығын дұрыс жазуға еркін де орамды, оқу-оқыту ісіне икемді, жеңіл, демек, қазақ әдеби тілінің бүгінгі күн талабына сай келетін алфавит. Түркі халықтары алфавиттері ішінде қазақ алфавитінің осы сипаттас артықшылығын түрколог ғалымдар да жиі сөз етеді. Өйткені қолданылып

жүрген түркі халықтары алфавитінде бір-бірінен айырмасы жоқ бірдей айтылатын фонемалардың әр түрлі таңбалануы, кейбір тілде (мысалы, өзбек тілінде) бірлі-жарым керекті таңбаның алфавитте болмауы сияқты, әлде де жақсартуды, жетілдіруді керек ететін жайлардың бар екендігі байқалады.

Қазақ жазуының 50 жылдан аса мерзім ішінде қалыптасу, даму тарихында, оның жаңа алфавитін қабылдау, емле ережелерін жетілдіру кезеңдерінде тілші ғалымдармен бірге, мұғалімдер, алдыңғы қатарлы студент жастар, жалпы алғанда бүкіл қазақ зиялылары, сауатты азаматтар жаппай ат салысты. Олардың ішінен ең бірінші профессор Құдайберген Жұбановты, профессорлар Сәрсен Аманжоловты, Нығмет Сауранбаев, Ісмет Кеңесбаев, Мәулен Балақаев, Ғайнедден Мұсабаев сияқты тіл білімін зерттеуші ғалымдарды, олардың баспа бетінде әр тұста жарияланған мақалалары мен еңбектеріндегі құнды ғылыми пікірлерін ерекше атаған орынды.

1941 жылы бекітілген жаңа жазу ережелеріне 1957 жылы кейбір ресми өзгерістер енгізілді. Тарихи фонетикалық принциптер элементтері болғанымен негізінен морфологиялық принципке құрылған қазіргі қазақ жазуы еңбекші бұқараның сауаттылығын арттырып, әдеби тілдің дамуына жол ашып, жазу мәдекниетін жоғары сатыға көтерді. Мұның барлығы біздің халқымыздың мақтанышы, ана тілі мәдениетінің қол жеткен табысы.

Алайда кейбір кітаптарда, газет-журналдарда ресми бекітілген жазу ережелерінің сақталмай, сөздерді қате жазу жайттары кездесіп қалады. Кездестірген емле қателерін жіктегенде, екі түрлі себеппен сөздердің қате жазылатыны байқалады. Бірі - күні бүгін жазуда қиындық келтіріп жүрген біріккен сөздер, кейбір дублеттер, географиялық атаулар мен кісі аттары емлесі, интернационалдық терминдер мен фамилияларға жалғанатын косымшалардың жазылуына байланысты.

Күнбе-күн тілімізге жаңа сөздер, тың тіркестер еніп, грамматикалық тұлғалар мен тәсілдер арқылы соны мағыналы сөздер туындап отырады. Тілдің даму процесінде жеке сөздер бірден жаңа мағынаға ауысып кетпей, олардың лексикалық мағынасына үстеме мағына пайда болатын да кезеңі бар. Бұл бір ғана қазақ тілінде емес, қандай да болмасын тіл-тілдің даму процесіндегі табиғи құбылыс.

Айталық мерзімді баспасөзде соңғы кезде **іргетас**, **ізбасар** деген сөздер жиі кездеседі. Фундамент, последователь деген ұғымдардың тіліміздегі баламасы ретінде, ана тілінің негізгі сөздік қорынан төл тәсілдер арқылы пайда болған осы жаңа ұғымдағы сөздер тәжірибеде екі түрлі: бірде бөлек, бірде бірге жазылып жүр. Осы сияқты, жазуы қиындық келтіріп, кейде талас туғызатын сөздерді біркелкі, дұрыс жазу үшін орфографиялық сөздікті басшылыққа алып отырған жөн. Сөздердің дұрыс жазылуын қалыптастыруда, жазу мәдениетін дамытуда орфографиялық сөздіктердің атқарар қызметі ерекше. Қазақ ғылым академиясының Тіл білімі институты шығарған орфографиялық сөздік, мектеп, оқушыларына арналған сөздіктер, баспа қызметкерлеріне арналған анықтағыштар жарық көрді. Баспа бетінде аталып жүрген бірлі-жарым кемістігі болғанымен, жазу мәдениетін жетілдіруде олардың әрқайсысы өз міндетін атқарып отырғаны сөзсіз.

Баспа бетінде кездесетін қатенің бір түрі деп емлесі талас туғызбайтын, тек құнтсыздықтан ғана кететін қатені айтуға болады. Қате жазудың бұл түріне мысал ретінде ең алдымен **ер жетті, бой жетті, күн көрді, дем алды, бас тарту дәме ету, таң қаларлық** сияқты тіркестердің бірге жазылу фактілерін келтіруге болады. Жәркешев, Боращев сияқты фамилиялардың Жаркешов, Боращов түрінде жазылуы да осыған жатады. Бұл типтес қателер – тек ұқыпсыздықтан жіберілетін сауатсыздық. Өйткені жоғарыда аталған тіркестер мен фамилиялар емелесінде дау туғызатындай ештеңе екі ұштылық жоқ. Жазуда жіберетін емле қатесінің қандай түрі

болса да, айтылған ойдың мағынасын ашуға, оны бірден түсінуге кедергі болады. Жазба дәстүрінде емле қатесінің ірісі, ұсағы, үлкені, кішісі болмайды. Сондай-ақ керекті жеріне қойылмай, керексіз жерге орынсыз қойылған тыныс белгілер де – жазу мәдениетіне нұқсан келтіретін жайттар.

Жазу тәжірибесінде қандай да болмасын кемістікті болдырмай, жазу мәдениетін жетілдіру, сауаттылықты көтеру, жас өспірім балаларды өз ана тілін, оның жазу дәстүрін жетік білуге тәрбиелеу – мұғалімдер, журналистер, баспа қызметкерлерінің, әрбір сауатты азаматтың төл ісі. Ана тілі жазуының мәдениетін көтеруге көпшілік болып, жұмыла кіріскенде ғана ол нәтижелі болмақ.

Терминдер әдеби тіліміздегі ең актив сөздердің қатарына жатады. Термин сөздердің жасалуы және қолданылуы, олардың дұрыс жазылуы сияқты мәселелер тіл мәдениетінің үлкен бір кесек саласы болып табылады..

Қазіргі қазақ тілінде қолданылып жүрген терминдер бірден жасалып, бірден қалыптасқан жоқ. Халық ағарту, мәдениет және кейбір ғылым саласына байланысты терминдер 20-шы жылдары жасала бастады. Ол кезеңде, әсіресе, қоғамдық пәндердің термині көбірек жасалды, алайда сол жылдары термин сөздерді жасаудың бірыңғай қалыптасқан принципі болған жоқ. Термин жасау мәселесі төңірегінде түрлі жиналыстарда да, баспасөз бетінде де қызу айтыс-тартыс та болып отырды. Терминді қолдану ісінде ала-құлалық күшті болды, өйткені ол кезең терминдер жасалуының балаң, алғашқы, соны дәуірі болатын-ды. Әдеби тілдің жасау процесіндегі жаңа сөз, термин жасау ісіне қоғам қайраткерлері С. Сейфуллин, Б. Майлин, І. Жансүгіров сияқты көрнекті жазушылар, жалпы қауым белсене қатысып отырды.

Ал «термин» деген ұғымының өз басына келер болсақ, әлі күнге бұл жайында бірыңғай пікір қалыптаса алмай келеді. Мына еңбекте

қабылданған көзқарас бойынша, «термин – бұл арнаулы қолданыс саласындағы ғылыми немесе өндірістік –технологиялық ұғымының атауы болып табылатын және дефинициясы (тиісті ұғымның анықтамасы) бар сөз немесе сөздер тіркесі». Ұсынылып жүрген анықтамалар бірыңғай емес. Принципінде кез келген сөз термин бола алады, бірақ ол оның ерекше қызметіне (функциясына) байланысты. Өндіріс жағдайында терминдер белгілі құралы есебінде пайдаланылады. Яғни олар маман ортада, арнаулы әдебиетте қолданылады.

Кәсіби терминология әдетте белгілі практикалық мұқтаждыққа, күнделікті қажеттілікке орай пайда болады. Әдеби тіл мен оның функционалдық стильдері пайда болмастан бұрын кәсіби лексика өзінше табиғи түрде жасалып отырады, кейде тіпті оның әрқилы жергілікті (терминологиялық) нұсқалары да қабаттаса жүреді. Арнаулы әдебиеттердің пайда болуы сөздік құрамының бұл саласының дамуына жаңа бірлеп қосады, яғни дамудың басқаша арнасына түседі.

Термин жөнінде ғылыми және анықтағыш еңбектерде түрлі мәліметтер беріледі.

Тиянақты түйін мен анықтамалар беруге тырысатын энциклопедиялық сөздіктерге үңілгенде, мынаны байқаймыз.

«Термин – рим мифологиясында шекара құрайды, Т. – терминалдар құрметіне арналған мейрам» дегенді меңзейді екен. Сонымен бірге термин – *шекара, шек* деген ұғымды білдіретін латын сөзі. Бұл – 1980 жылы Мәскеуде жарық көрген бір томдық «Советский энциклопедический словарь» деген еңбекте берілген анықтама.

Термин сөздерді жасау және оны тұрақтандыру ісінде 1935 жылы өткізілген Қазақстан мәдениет қызметкерлерінің конференциясы үлкен роль атқарды. Конференцияда термин жасауда ана тілінің ішкі мүмкіншілігін пайдалану және интернационалдық терминдерді өзгертпей алу жөніндегі профессор Құдайберген Жұбановтың жобасы қабылданды.

Сөйтіп, термин жасау, қолдану саласында бұл жаңа бағыт, жаңа бетбұрыс болды.

1945 жылдан бері Қазақстан Республикасы Министрлер Кабинетінің жанындағы Мемлекеттік терминология комиссиясы үзбей жұмыс істеп келеді. Ал 1925-1945 жылдар арасында бұл жұмысты Қазақстан Республикасы Халық ағарту комиссариатының жанындағы Методикалық қоғам атқарып келген-ді. Мемлекеттік терминология комиссиясы — қазақ тіліндегі халық шаруашылығы, ғылым, техника және мәдениет салаларымен байланысты терминдерді бекітетін, термин сөздердің жазылуын ретке келтіретін және оның республика көлемінде қолданылуын бақылап отыратын мемлекеттік орган.

Терминология ісіне үкіметіміз жете көңіл бөліп, үлкен қамқорлық, жасап отыр.

Қазақстан Республикасы Министрлер Кабинетінің 1972 жылғы 25 апрельдегі 252 санды қаулысымен Мемлекеттік терминология комиссиясының құқықтары мен міндеттері туралы жаңа «Ереже» қабылданды. Бұл қаулы бойынша Терминология комиссиясы тек термин мәселесімен ғана емес, терминдердің және терминге қатысты сөздердің, мекеме аттарының дұрыс жазылуын бекітетін және қадағалайтын, терминологиялық сөздіктерді жарыққа шығарып отыруы ісімен, т. б тіл мәдениеті, сауаттылыққа қатысты жұмыстармен шұғылданатын орган болып табылады. Мемлекеттік терминология комиссиясында терминдерді қарау ісі бірнеше басқыштан тұрады. Ең алдымен терминдер сол ғылымның мамандары арасында, одан кейін терминкомның, секретариатында қаралады, міне осыдан кейін ғана Мемлекеттік терминология комиссиясының үлкен мәжілісінде бекітіледі.

Терминдердің бекітілуінде оның жатықтығы әдеби тілге сіңуі, контекстегі мағынасы, басқа сөздермен қарым-қатынасы т. б, мәселелер

мұқият еске алынады. Мәселен, физика, математика және техника салаларында орыс тілінде *колесо, круг, окружность* деген терминдер бар. Қазақ тілінде *колесо мен круг* сөздері көбіне дөңгелек деп қолданылды. Міне осы жағдай болмауы үшін терминком *колесо* сөзін қазақша *доңғалақ, круг — дөңгелек, окружность — шеңбер* деп бекітті.

Жергілікті сөздердің термин жасауда пайдасы көп, бірақ талас тудыратын жақтары да бар. Мәселен, *стекло* сөзін кейбір газеттер *әйнек*, тіпті *стекольный завод* дегенді *әйнек заводы* деп жазды. Бұның дұрыс еместігі ескеріліп *стекло — шыны* деп бекітілді.

Надстройка термині қоғамдық, ғылымдарда қондырма түрінде алынып жүр. Бұл дұрыс. Техникада *устройство, установка* деген терминдер бар, міне бұлар *устройство — құрылғы, установка — қондырғы* түрінде бекітілді.

Орыс тілінде әр түрлі сөздер арқылы жасалған терминдік сөздерге қазақша жеке-жеке сөз табыла бермейді, мұндай жағдайда қазақ тілінің жұрнактары қолданылып термин жасалады. Сондықтан, құрылыс техникасы саласындағы мынадай терминдер: **комбинированная конструкция — құрама конструкция, сборная конструкция — құранды конструкция, составная конструкция — құрамды конструкция** түрінде бекітілді.

Термин сөздердің, тіркестердің қазақша жасалуында олардың атқаратын қызметі де ескеріледі. Мәселен, геологияның барлама бурғылау саласында кездесетін кілт аттары мынадай түрде бекітілді: **ключ накладной — жаппа кілт, ключ отбойный — босатқыш кілт, ключ разводной — жылжыма кілт**. Термин жасау және бекіту ісінде терминком сол терминнің, терминдік тіркестің көпшілікке түсініктілігін де қарастырды. Мәселен, қазір научная организация труда деген терминдік тіркес баспасөз бетінде өте жиі қолданылады. Осыны дәлме-дәл еңбекті ғылыми ұйымдастыру деп аударса, жұртшылыққа түсініксіз

болар еді, сондықтан бұл тіркес еңбекті ғылыми жолмен ұйымдастыру деп бекітілді.

Кейде практикада орысша терминнің мағынасы, ұғымы және сол заттың атқаратын қызметі ескерілмей, қысқаша тура аударыла салынады. Мәселен, машинаның «задный мост», «передний мост» деген терминдері кейбір кітаптарда және баспасөз бетінде **«артқы көпір, алдыңғы көпір»** делініп жүрді. Міне осыны түзетіп, терминком **задний мост — артқы белдік, передний мост — алғы белдік** деп қабылдады.

Орысша «зритель» сөзін қазақша қалай алу керектігі жөнінде бұдан бірнеше жыл бұрын баспасөз бетінде дау болғаны белгілі. Қазір практикада «зритель» сөзіне «көрермен» балама болып жүргені еске алынып, осы түрде қолданылсын деп қаулы шығарылды. **«Художественный фильм»** дегенді көп жылдар бойы **«көркем суретті фильм»** деп келдік. Мұндағы «сурет» деген сөз мүлде артық және көркем фильм суретке құрылмайды. Сол себептен **оны көркем фильм** деп қолдану жөнінде шешім қабылданды.

Термин жасаудағы ең қиын нәрсе — мағынасы жақын сөздер. Бұлар, яғни мағынасы жақын терминдер әдеби тілдегі жай сөз сияқты синоним бола алмайды, өйткені бұлар — мағынасы жақын сияқты көрінгенімен, сол ғылым саласындағы өз орны бар жеке-жеке дербес категориялар, ұғымдар, Сол себептен орыс тіліндегі мұндай терминдердің әр-қайсысына қазақша балама керек. Бұған мемлекеттік терминология комиссиясының психология саласынан бекіткен терминдерін мысалға келтіруге болады.

Мұнда адамның мінезіне байланысты мағынасы жақын, бірақ айырмасы бар терминдер мынадай түрде бекітілді: **безволие — жігерсіздік, малодушие — жасықтық, равнодушие — селқостық, робость — жасқаншақтық, застенчивость — ұяндық**, ал адамның көңіл күйіне байланысты терминдер: **грезы — қиял, грусть —**

қамығу, огорчение — реніш, отчаяние — торығу, нечаль — уайым, страдание — қасірет, скорбь — қайғы, уныние — жабырқау т. б.

Жоғарыда келтірілген фактілер мемлекеттік терминология комиссиясы термин жасау және оны бекіту мәселесіне аса жауаптылықпен қарап отырғанын аңғартады.

Тіл мәдениетіндегі басты мәселелердің бірі — термин және терминге қатысты сөздерді жазу мәселесі. Мемлекеттік терминология комиссиясы бұл іске де көңіл аударып отыр. Мәселен, жоғарыда айтылған, ЯҒНИ терминкомда бекітілген 528 термин, терминдік тіркес, мекеме аттарының бекітілген түрі, осы формада жазылуы баршаға міндет. Терминкомда кейде жеке сөздердің жазылуы да қаралып жүр. Мәселен, **аяқкиім** (орысша *обувь*) бірге жазылады, **қауіпсіздік** (*безопасность*) икс х — пен, **ғылыми** сөзі түбірі сақталып (*ғылым — и*) жазылады деп қаулы алынды.

Тіл мәдениетінің осы бір үлкен саласында әліде күрделі-күрделі міндеттер бар. Мәселен, терминком бекіткен терминдердің баспасөз, баспа бетінде радио және телевизияда қолданылуын бақылап отырған мақұл. Әлі де кейбір ғылым салаларынан жарық көрмеген терминологиялық сөздіктерді бастырып шығару қажет. Сол сияқты түрлі ғылым салаларынан түсіндірме сөздіктер шығару ісін мұқият қолға алу керек.

Сөздерді, терминдерді дұрыс қолдану үшін, жалпы тіл мәдениетінің жақсы үлгісін жүзеге асыру үшін, осы тақырыпта баспасөз бетінде жиі-жиі мақалалар жарияланып отыруы, радио мен телевизияда сөздер ұйымдастырылуы ауадай қажет. Тіл мәдениеті бойынша дүркін-дүркін республикалық және қалалық конференциялар өткізіліп тұруы жөн. Осы айтылғандардың бәрі-бәрі; ана тілімізді ардақтауға, тіл мәдениетін бұдан да көтеруге, сөз қадірін жете сүйеге жетелейді.

Жалпы алғанда, терминологиялық лексиканың реттелуін көздеп отырған қазіргі ғылыми-техникалық прогресс заманында сөздердің шығу

төркінін біліп отырудың айрықша маңызы бар. Сөздердің шығу тегін, жасалу жолын білу арқылы оның мағыналық өрісін, потенциалдық мүмкіндігін шамалауға болады.

Терминологияның өмір сүретін табиғи ортасы ғылым тілі екені рас. Алайда ол өз ішінде тұйықталып, тұмшаланып тұра бермейді. Ол үнемі жалпы әдеби тіл лексикасынан нәр алады, үнемі сонымен байланыста өмір кешеді. Ана тіліміздің мағынасы дөп түсіп жатқан баламасы табылған жердің бәрінде бұл принципті ұстанып отыру қажет. Ал халқымыздың тұрмыс, тіршілігінде, іс-әрекетінде, жазу-сызу дағдысында болмаған терминдік ұғымдарды сол бастапқы қалпында қабылдаған жөн.

Мемлекеттік тіліміздің мәртебесін республикада ғана емес, халықаралық деңгейге көтеріміз десек, терминжасамның осындай заңдылықтары қатаң сақталып, қадағаланып отыруы тиіс.

Әдебиеттер тізімі:

1. Айтбаев Ө. Қазақ тіл білімінің терминологиясы. А.,2013
2. Айтбаев Ө. Қазақ тілінің терминологиясы. А.,1999
3. Байкабилов У. Ботирова Ш. Мінерлеп оқу және тіл мәдениеті. Т., 2021
4. Джусупов М., Ибраимов Қ.А., 2015 .
5. Хайдар Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. А.,2004